

Ольга Пермінова

## Збереження і консервація документів (з досвіду Російської державної бібліотеки)\*

*Стратегічна програма збереження, розроблена в РДБ, спрямована на забезпечення сучасної системи збереження фондів із використанням новітніх технологій.*

*Пріоритетним напрямом визнані превентивна консервація і заходи з її стабілізації.*

*Досвід РДБ підтверджує корисність співробітництва фахівців з оцифрування колекцій та збереження, а також доцільність мікрофільмування. Становить інтерес схема на допомогу бібліотекарям у розробці технологічних інструкцій на рух документа в процесі забезпечення його збереження.*

Людина, усвідомлюючи цінність документів, шукала ефективні методи їх збереження ще за часів зародження писемності. До середньовіччя проблема збереження і консервації не порушувалася серйозно, оскільки основу документів, яких, до речі, було небагато, складали високоякісні матеріали. Вона постала гостро лише з винаходом друкарства. Нестача целюлозного волокна на початку XVII ст. та підвищений попит на папір призвели до погіршення його якості. Зберігачі документів зрозуміли, що вкрай необхідні заходи стосовно їх збереження.

Невблаганно погіршується екологія навколишнього середовища. Атмосфера великих міст насичена шкідливими хімічними речовинами, які прискорюють природне старіння документів. Бібліотекарі стурбовані зростаючими обсягами дефектної літератури. Фонди бібліотек збільшуються, а якість матеріалів, з котрих виготовлено документи, що надходять, дедалі знижується. Збереження світової книжкової спадщини усвідомлюється сьогодні як одна з основних проблем, котру має розв'язати світове співтовариство.

Наше завдання — звести до мінімуму вплив різних факторів, що негативно позначаються на збереженні документів, намагаючись водночас максимально зберегти оригінали. Нагадуємо: для

Пермінова Ольга Іванівна, к. х. н., завідувач Центру консервації і реставрації Російської державної бібліотеки.

\* Доповідь прочитана на пленарному засіданні міжнародної наукової конференції «Бібліотеки — центри науково-інформаційних ресурсів XXI століття», 9—13 жовтня 2000 р., яка відбулася в Києві, у НБУВ.

забезпечення їх фізичного збереження за допомогою реставрації необхідні сотні років.

Чималу частину фондів бібліотек складають документи кінця XIX — початку XX ст. Надруковані на недовговічному, зараз уже окисленому й крихкому папері, вони швидко руйнуються, і ми можемо втратити інформацію, перш ніж врятуємо фізичний оригінал. Такі документи можуть зруйнуватися протягом 50 років.

Забезпечення збереження фондів — єдиний безупинний процес, що починається в кожній бібліотеці з моменту надходження матеріалів і триває протягом усього періоду їх збереження та використання. Дане поняття включає кілька аспектів: перший — власне бібліотечні види робіт — облік і систематична перевірка фондів, забезпечення збереження при комплектуванні фондів і обслуговуванні читачів, запобігання розкраданням. Другий — консервація документів, тобто збереження у спосіб превентивної консервації, стабілізації, реставрації й виготовлення їх копій.

Проблема збереження документів за останнє десятиліття стала актуальною в усьому світі. Традиційна організація справи не відповідає завданням сьогодення. Її розв'язання можливе лише на базі комплексних заходів і наукових досліджень. Величезні масиви документів у небезпеці, й ми повинні встигнути зберегти оригінали чи зафіксувати інформацію, котру вони містять, перш ніж ті самозруйнуються.

РДБ — найбільше сховище в світі. Згідно зі своїм соціально-культурним призначенням вона зберігає і надає для користування вітчизняні й закордонні друковані видання, рукописні та інші документи на різних носіях інформації. Перед РДБ постало завдання зберегти національну писемну спадщину — частину інтелектуальних всесвітніх ресурсів. Нинішній стан бібліотеки не зовсім відповідає цій місії, в результаті чого поступово руйнуються безцінні матеріали, які складають указані ресурси. При збереженні сучасний папір кожні 7,5 років втрачає 50% своєї первісної міцності на злам. Потреби у відновленні

© Пермінова О. І., Київ, 2001

фондів РДБ такі, що при нинішніх темпах ручної реставрації для цього буде потрібно 500 років. Водночас без додаткових заходів зі стабілізації вже на початку нинішнього сторіччя велику частину документів, випущених у першій половині ХХ ст., бібліотека не зможе видавати читачам через їх часткову, а в окремих випадках і повну деструкцію.

Єдиний вихід вбачається у прийнятті кожною бібліотекою програми збереженості. Вона має відбивати міжбібліотечну взаємодію при керуванні цими процесами та заходи щодо запобігання різних несподіванок.

У РДБ розроблено стратегічну програму збереження бібліотечних документів та розвитку Науково-дослідного центру консервації документів і Положення про книжкові пам'ятки. Ці документи покликані створити й забезпечити сучасну систему збереження фондів РДБ із використанням новітніх технологій збереження, консервації, охорони документів і довговічності збереження їх оригінальної форми, повноти збереження інформації, накопиченої у фондах бібліотеки. Програму спрямовано на створення цілісної системи забезпечення збереження фондів, що охоплює всі стадії існування документа: від його надходження в книгозбірню до повного зносу. Вона включає заходи зі збереження перспективного і ретроспективного характеру. Перші націлені на запобігання ушкоджень, зниження темпів природного старіння матеріалів документів і передбачають дії з превентивної консервації. Другі — мають на меті відновлення пошкоджених документів і заходи зі стабілізації і консерваційної обробки. Всі роботи базуються на сучасній природничонауковій концепції збереження документів, що враховує фактори з визначення термінів збереження документів, а саме — їх вихідну довговічність, швидкість старіння (чинник збереження і використання); стабілізацію та реставрацію (засіб запобігання ушкодженню і, хоча б часткове, відновлення властивостей довговічності); виготовлення копії документів (засіб обмеження доступу до оригіналу).

Традиційно такі програми містять два головні напрями: консерваційні чи реставраційні методи збереження оригіналу і переведення одиниці збереження у мікрофільм або цифровий формат для збереження інтелектуального змісту чи створення копії-заміни. Отже, в бібліотеках майже не займаються профілактикою «захворювання», а найчастіше мають справу вже з наслідком, «фактом хвороби». І замість того, щоб розібратися в її причинах, тобто в масовому руйнуванні колекцій, та запобігти йому, зробити акцент на превентивній консервації і стабілізації, бібліотекарі наполягають на подальшому збільшенні обсягів реставрації оригіналу.

Щорічно в РДБ фахівці реставрують близько 2,5 тис. оправ, тимчасом як аварії опалювальної системи, порушення покрівлі даху тощо за останні два роки пошкодили більше трьох тис. документів, близько двох тис. щорічно знищуються біологічними шкідниками внаслідок порушення режиму збереження. Отже, через неможливість помістити відреставровані документи в належні умови зберігання праця фахівців-консерваторів зводиться нанівець. Проаналізувавши стан справ, розставили інші акценти, в результаті чого превентивна консервація і заходи зі стабілізації в РДБ у 2000 р. були визнані пріоритетним напрямом. Така орієнтація дозволила охоплювати значну кількість од. зб. одночасно.

Превентивна консервація<sup>1</sup> передбачає: контроль за режимом збереження та навколишнім середовищем, готовність до надзвичайної ситуації й ліквідації наслідків, навчання персоналу і користувачів. Спеціально створена в 1998 р. група контролю НДЦКД здійснює моніторинг сховищ, що дає змогу тримати в постійному полі зору режим їхнього збереження й оперативно реагувати на критичні ситуації в них. Не можна говорити про кардинальні зміни клімату і за відсутності стабільного фінансування. Так, у 1997 р. стан сховищ рукописів комісія Міністерства культури РФ визнала як критичний. Останнім часом температура і вологість у приміщеннях не досягає позначки, критичної для стану фондів. Змінився на краще санітарно-гігієнічний стан та світловий режим і в інших сховищах РДБ.

Завжди легше запобігти біді, ніж виправляти наслідки. Впровадження прогресивних методів збереження гальмує неінформованість більшості бібліотекарів у суміжних з їхньою діяльністю галузях. Тому до профілактичних заходів відносять підвищення кваліфікації персоналу і користувачів. Досвід свідчить, що лекційними курсами та екскурсійними відвідуваннями нові методики збереження й консервації не запровадиш. Для ліквідації прогалів у знаннях у цій галузі передбачено підвищення кваліфікації бібліотечних працівників РДБ, як на Вищих бібліотечних курсах при навчальному відділі, так і в НДЦКД. Навчання проводилися груповим методом та індивідуально, за спеціально розробленими для кожного слухача програмами з урахуванням початкових знань і специфіки роботи, з виданням посвідчення державного зразка. Навчання можливо здійснити для бібліотекарів і консерваторів РДБ та для фахівців споріднених галузей у порядку платної послуги, з видачею сертифіката державного зразка.

Стабілізація передбачає виготовлення бібліотечної оправи, фазову консервацію (вміщення в

<sup>1</sup> Превентивна консервація — профілактичні, попереджувальні заходи.

контейнер з безкислотного картону), дрібний ремонт, знепилення, очищення і масову нейтралізацію. Останнім часом дедалі більше виготовляється бібліотечних оправ. Цю роботу виконують фахівці РДБ та інші виконавці на договірних засадах, що дозволяє зняти навантаження з фахівців-реставраторів й передати частину робіт висококваліфікованим художникам-реставраторам.

Крім технологій збереженості, що охоплюють одразу безліч одиниць фонду — превентивної консервації і стабілізації, — існують консерваційні, які потребують обробки кожної одиниці збереження індивідуально. Вони поділяються на виготовлення копій (мікро-, фото-, ксеро- і електронних) та реставрацію одиниці збереження (тобто реставрацію оправи, документів на папері й пергамені, фотографій).

З аналізу всіх етапів консервації стосовно їхньої вартості випливає, що найдешевша — це превентивна. І хоча витрати на переоснащення бібліотеки з метою створення оптимальних умов збереження становлять багатозначні цифри, вони будуть неістотні порівняно з тим, що тривалість життя мільйонів одиниць збереження, котрі знаходяться в нашій бібліотеці, збільшиться на сотні років. Саме тому превентивну консервацію нині визнано пріоритетним напрямом процесу збереження.

У РДБ почалася реконструкція основного сховища. Для цього бібліотека разом з партнерами одержала міждержавний кредит, і частину робіт уже виконала французька фірма «Кюнен».

Стабілізація колекцій є також економічно вигідною, хоча початкові вклади в переобладнання сховищ і техніку для стабілізації надзвичайно високі. Її варто використовувати у разі, коли за цінністю документа нераціонально проводити дорожчу консервацію. Оскільки клімат у більшості сховищ РДБ не регулюється, великий масив документів перебуває під загрозою біологічного ушкодження.

Готовність до ліквідації наслідків є важливою операцією превентивної консервації. Бібліотека придбала нову дезінфекційну камеру й пилоочисну шафу. Демонтується старе і встановлюється нове устаткування. На жаль, масова стабілізація проводиться тільки як дезінфекція та дезінсекція фондів.

Копіювання документа дає змогу одержати копію од. зб. в тому самому чи інших форматах, щоб вилучити з обігу неміцний або ушкоджений оригінал. І хоча витрати, скажімо, на цифрове перетворення, іноді можуть перевищувати вартість консервації, сьогодні абсолютно безперечно: переведення у цифровий формат надає безпрецедентні можливості для швидкого доступу до нього великих груп користувачів. Окрім того, добре відомо: частіше документи ушкоджуються в процесі їх

недбалого використання читачами і персоналом, що зумовлює більшу деструкцію, ніж негативний вплив навколишнього середовища. Оцифрування дає змогу обмежити доступ до оригіналів і тим самим зменшити їх використання.

Найважливіше завдання будь-якого архіву чи бібліотеки — збереження оригіналу. При оцифруванні колекцій слід забезпечити умови, за яких оригінали в процесі сканування найменше пошкоджуються. Укладені для оцифрування колекцій договори й контракти мають включати безліч різних вимог, пов'язаних зі збереженням. Співробітництво фахівців — з оцифрування і збереження — значно сприяє захисту оригіналу та прискорює сканування. Це підтверджує і досвід РДБ.

У союзі з фірмами, котрі завдяки різним програмам оцифровують фонд РДБ, працюють фахівці НДЦКД і власники фондів. Під час сканування треба враховувати, що інтенсивність опромінення документів та тепло від устаткування і ламп шкодять матеріалу. Система сканування повинна мати систему охолодження та вентиляції. Необхідно видаляти пил, що утворюється під час роботи співробітників і використання документів. Хоча експозиція при скануванні коротка — максимум кілька хвилин, однак для початку хімічної реакції достатнім є короткий каталізуючий спалах світла. Всі лампи повинні мати UV-фільтри або мінімальну кількість UV. Починаючи роботи з оцифрування, необхідно визначити обладнання для сканування документів. Так, на відміну від аркушевого матеріалу, сканування книг доцільно обмежити використанням установки з верхньою зйомкою — вертикальне сканування, неконтактний метод з рухливим столиком, що дозволяє змінювати кут розкриття.

Слід пам'ятати: скануюче устаткування розраховане на ділове і комерційне використання, воно не завжди підходить для оцифрування бібліотечних документів. Розкривати й перегортати сторінки для більшості переплетених томів небажано. При вертикальній зйомці, що відомо, закріплене джерело світла, яке піднімається під кутом від краю сканованої поверхні, ускладнює розташування надто великих матеріалів. Деякі планшетні сканери, створені для оцифрування таких об'єктів, мають увігнуту поверхню і кришку, що може зіпсувати оригінали, якщо вони трохи більші відведеної поверхні.

Великі барабанні сканери для архітектурних документів, котрі забирають великі аркуші за допомогою вала, підходять для оцифрування однорідної колекції архітектурних малюнків. Документи повинні бути в гарному стані, на міцній паперовій основі і зі стійкими засобами нанесення тексту і зображень.

Різноманітна й складна природа колекцій, відібраних для оцифрування, та проблеми, пов'язані з їхнім збереженням, вимагають, щоб фахівці оцінили відповідні характеристики устаткування. Отже, виконавець повинен підготувати для проекту кілька видів устаткування: вертикальну цифрову камеру, планшетні сканери й сканери для переплетених книг. Якщо колекція однорідна за всіма показниками, для її оцифрування потрібен лише один вид обладнання. Іноді проводиться часткова чи повна консервація документа перед цим процесом. Як показує практика, в результаті тісного співробітництва між хранителями фондів, фахівцями зі збереження і виконавцями з'являється можливість оцифрувати більшу кількість документів.

Крім копіювання методом оцифрування з метою збереження інформації в РДБ активно розвивається мікрокопіювання. Для поліпшення стану справ у цьому напрямі поєднано в єдиний комплекс підрозділи, що займаються мікрофільмами, а саме — з обслуговування, збереження і виготовлення. Розвиваються різні форми співробітництва з іншими бібліотеками й музеями. На думку фахівців, у галузі збереження страховою копією оригіналу може вважатися винятково мікрофільм. Цифрова копія — тільки джерело доступу до інформації, котра жодною мірою не може слугувати страховою заміною оригіналу. Ми враховуємо цю інформацію при визначенні пріоритетів для виготовлення копій документа з фондів РДБ.

Повна консерваційна обробка (включає в себе й реставрацію) є найдорожчою, бо потребує майстерності реставратора, добре оснащеної лабораторії і широкої фотофіксації процесу. Історія розвитку й діяльності НДЦКД нараховує понад шістьдесят років. У його обов'язки входить і забезпечення збереження документів РДБ в аспекті їх реставрації. Вкладення коштів у сучасне обладнання для реставрації і стабілізації дасть змогу значно збільшити обсяги консервації бібліотечних документів. У РДБ є роботи, котрі виконують персонал та реставратори НДЦКД.

Щоб знати, який документ і як обробляти, треба мати план збереження. З огляду на закордонний і вітчизняний досвід у РДБ запроваджено схему на допомогу бібліотекарям у розробці технологічних інструкцій на рух документа в процесі забезпечення його збереження. Вже сьогодні її використання дає певні результати.

Для ухвалення рішення про консервацію документа чи колекції їх варто оцінювати за такими показниками: цінність, використання, фізичний стан документа й умови його збереження. Зв'язок

цих критеріїв дає змогу визначити пріоритети збереження.

Програма збереження, націлена на стабілізаційні заходи, може зберегти значний книжковий фонд. У ній будь-яка бібліотека має відразу правильно розставити акценти й розподілити фінансові та людські ресурси. Для загального фонду колекцій необхідно збільшувати виготовлення захисної оправи (для паперових документів, що мають неякісну видавничу оправу), а для документів, котрі не підлягають оправленню, замість оправи слід використовувати захисні контейнери (різні футляри, коробки, папки).

Загальновідомо: витрати на мікрофільмування ушкоджених книг у п'ять разів перевищують витрати на нейтралізацію паперу, який знаходиться в належному стані. Тому в бібліотеках доцільно було б розробити й ввести програму нейтралізації колекцій. На жаль, це вимагає великих коштів на придбання обладнання, його установку, налагодження. І саме відсутність фінансів не дозволяє РДБ сьогодні повною мірою здійснювати це. Нейтралізація надлишкової кислотності документів з її фондів проводиться тільки в НДЦКД при повній консерваційній обробці документів.

Іншим важливим видом стабілізації, який слід розвивати в РДБ, є фазова консервація, тобто вміщення документів у спеціальні контейнери з нешкідливого матеріалу. Її варто застосовувати в тому разі, коли документ не підлягає оправленню (великі карти, образотворчі видання); якщо він ламкий і видача користувачу можлива; коли художнє видання потребує особливого захисту; перебуває під загрозою руйнування, але не вистачає засобів на ширшу обробку; складається з різних частин, розміщених на одній полиці (книга супроводжується касетою).

На жаль, РДБ не має автоматичного устаткування для виготовлення захисних футлярів і вихідної сировини. Для придбання такого дорогого обладнання потрібні, очевидно, державні субсидії, бо бібліотеки не можуть самостійно вирішувати ці питання. Однак у світлі прийнятого рішення щодо пріоритетності превентивних заходів збереження в РДБ окреслено шляхи розв'язання проблеми.

Перерозподіливши ресурси й розставивши акценти по-іншому, маючи програму збереження і усвідомлюючи, що ми зберігаємо, мабуть, можна змінити стан справ зі збереженням і консервацією документів на кращий, ніж намагатися реставрувати дедалі більше й більше, незважаючи на те, що реставровані документи потрапляють у погані умови збереження і знову й знову повертаються на реставрацію.